

TÜRK ONOMASTİĞİNDE AY ve GÜNEŞ UNSURLARI

A. CAFEROĞLU

Haşmetli tabiat unsurlarının ilk çağ toplum hayatı üzerindeki tesiri inkâr edilemez bir gerçektir. Bütün hayatı boyunca tabiatla mücadelede mecbur tutulan her bir insan topluluğu, yaşama hakkı karşılığı olarak ona, hem boyun eğmek, hem de gereken saygıyı göstermek mecburiyetinde idi. Gündelik hayatın her an dümenini elinde tutan ve çeşitli vazifeler üzerine almış bulunan tabiat unsurları arasında, şüphesiz mühim rol oynayanlardan birisi de «ay» ve «güneş» olmuştur. Türk epik eserlerinde de yer almış bulunan tabiat unsurları arasında bu «ay» ve «güneş» telâkkisi, tesadüfe bağlı basit bir olay olarak düşünülemez. Bu, herşeyden önce eski toplum hayatında, sağlam bir yer tutmuş olan semâ alâmetlerine karşı saygı geleneklerinin bir bakiyesidir. Buna göre de, çok eski bir maziye götürülecek olan bu «ay» ve «güneş» unsuru, herhalde eski Türk kültüne bağlı halk estetik ölçülerinin birer tezahürü ve belirtisi mahiyetinde olmuştur. Birbirinin ayrılmaz arkadaşlık vazifesini gören bu ikiz unsur, hayat şartları icabı Orta-Asya türklüğünün eski Şamanizm çağının esas unsurları olmuş ve halk hayatının nâzım idarecisi durumunda bulunmuştur. Tamamile bir «kült» haline getirilen bu telâkki, bünyesindeki tesir ve tepkisini, olduğu gibi şamanist Türkün bütün hayat cephelerinde belirlemiştir. Çin kaynaklarının verdiği bilgi, bunu tamamile teyid etmektedir¹.

Nitekim, hayatını bu kabil çeşitli kültürler üzerine kurmuş olan Altay şaman Türkleri «güneş»e and içmeği sıkı bir formüle bağladıkları gibi, müslüman Mişer Türkleri de aynı geleneği, bugün bile, yaşatmaktadırlar². Buna göre de Altaylılarda «güneş»- 'ana', «ay» da

¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm*, Ankara 1954, s. 2.

² Aynı eser, s. 29; Sibiryâ Türk halklarından Kara-Orman halkı «ay» ı takdis etmek üzere, ay tutulduğunda «ay Pırgan boldı», yani 'ay Burkan yahut Buddha' oldu' derler (Radloff, *Aus Sibirien*, Ahmed Temir tercümesi, I, s. 380).

'ata', mevkiine yükseltilmiş mümtaz aile yapıcılarıdır. Hattâ «ay» ve «güneş» birer kült olarak, dünya yaradılışı efsanesinde de yer almıştır. Ülgen'in oturduğu dağ bu iki unsurun nimetinden faydalandığı gibi, ilk insanın yaradılışı efsanesine göre de ilk yaratılan insan «ay-baba» mânasına gelen «Ay-Atam» adını almıştır. Bu kabil adlandırmalar Türk antroponimisinde beklenilenden çok fazla bir yer tutmaktadır. Bunlardan «Kün-toğdı» antroponimi üzerinde duran V. V. Barthold, bu adın eski Türklerdeki "güneş doğması" na dair, halk muhayyilesinde yerleşmiş olan bir külte bağlamakta tereddüde düşmemiştir³. Kara-Kırgız Türklerinde aynı «ay» kültü bugün dahi bütünü ile mevcuttur⁴. Aşağı-yukarı Yakut Türklerinde de «ay» ve «güneş» i takdis eden yerli bir bayrama rastlanmaktadır⁵. Anlaşılan, Şamanist Türk halklarının hayatında bu iki kült, bir nevi kaçınılmaz hayat şartlarından biri olmuştur. Büyük ihtimalle, önceleri Orhun Türk kağanları lâkablarında kullanılan «ay» kelimesi, millî bir Şaman geleneğinden olduğu halde, daha sonraları Budist ve Mani dinleri mensupları olan Uygurlarca da kullanılmıştır⁶.

Nitekim, Türk Uygur hanlarının unvanları başında, bir nevi satvet ve imtiyaz unsuru olarak yer alan «ay» kelimesi üzerinde duran F. K. Müller, bunun Türkler arasındaki intişarını, Şamanizm dinine değil, bilakis Mâni dininin Türkler arasındaki gelişmesine bağlamağa çalışmaktadır. Bu din ise, bilindiği üzere Sâsânî'lerden imparator Şâpur'un zamanında (242-273) ortaya çıkmış bulunmaktadır⁷. Halbuki, bu din Uygurlarca ancak Böğü Kağan zamanında kabul edilmiştir. İki tarih arasında en azı beşyüz yıllık bir aralık olduğuna bakılacak olursa, herhalde ileri sürülen fikir de gevşemiş olacaktır.

«Ay» ın Maniheiztler tarafından da sayıldığını kabul etmekle beraber, Türklerin bu tabiat unsurunun sayılmasını ve tebcilini, Maniheiztlerden öğrenmelerine asla ihtiyaç yoktu. Bir defa, Orhun âbideleri hurûfat sisteminde, Tukiyu Türklerine mahsus olmak üzere, ay temsili⁸ üzerine «ay» hecesini ifaden bir işaret mevcut olmuştur ki, bu işaretin

³ V. V. Barthold, *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, Die alttürkischen Inschriften in der Mongolei, Neue Folge, SPb. 1897, s. 11.

⁴ Ç. Ç. Velihanov, *Sledi şamanstva u Kirgizov* [=Kırgızlarda şamanizm izleri], SPb. 1904, S. 19-20.

⁵ İnan, *aynı eser* s. 101.

⁶ A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda Han unvanları*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, I, 1931 s. 114.

⁷ *Aynı yer*, s. 114.

⁸ A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, I, 1958, s. 122.

varlığı, bu unsurun Türklerce tanındığını ve bilindiğini göstermektedir. Kaldiki, Çin kaynakları dahi, eski Hun imparatorunun «Tengri» ve «Mukaddes yer» tarafından himaye gördüğü gibi, «ay» ve «güneş» tarafından da takdis olunduğunu bildirmektedirler⁹. Buna göre Hun imparatorları, bir dereceye kadar «ay» kültürüne bağlı kalmış, ona tapmışlardır. Şöyle ki, imparator Tan-hu, yani Tanrıoğlu, tan atarken hep askerî karargâhını terkederek ibâdete çıkar ve her yeni doğan ayı tebcil amacile batıya dönük, ayı takdis ederdi. Ayrıca, yılın ilk ayı görülür görülmez, Tan-hu sarayının «Kurbanlık mahalli»nde, ufak bir meclis toplardı. Her yeni ayın doğuşunda ise, daha büyük toplantılar yapılırdı. «Tanrı» ya ve «yer» e, ayrıca kurbanlar sunulurdu¹⁰. Hattâ bir aralık yılın üçüncü ayı doğarken, imparatorlardan birinin vasiyeti üzerine, Tan-hu'nun oğlu, yılın ilk ayı doğduğunda, imparatora, yani babası nezdine mutlaka bir heyet göndererek, onu tebrik ile mükellef olmuştur. Bu tebrik ve sağlık dileme, İmparatorun hatununa da şâmil idi. Karşılığında, aynı hey'etle hediyeler gönderilirdi¹¹.

Bunun dışında Şanyu da, yılın ilk ayının çıkışında, ordugâhına ve erkânına mahsus ibâdet mahallinde, bilumum erkânı toplamakla mükellef idi. Beşinci ayın ilk ay doğuşunda ise Lun-çen sarayında büyük bir toplantı yapılarak kurban sunulmakta idi¹². Böylece, hristiyanlıktan önceki Hun imparatorluğu saray hayatı, hep yeni ay tebcili ile eski kült geleneklerine olan bağlılığını sadakatla yapmıştır.

Bu kadar bâriz ve kesin olmamakla beraber Gök-Türkler de, Şaman dinine bağlı olmaları hasebile, ay ve güneşi takdis etmişlerdir¹³. Zira bu iki mefhum bu Türkler için, muayyen bir mâna ifade etmekten geri kalmamıştır¹⁴.

Böylece milâdın aşağı-yukarı ilk yıllarından itibaren din ile devlet yapısında ve Türk antroponimi nomenklatüründe yer almış olan ay ve güneş kültürüne, zamanla Türk kültüründe ve epik geleneğinin kurulmasile tabii olarak çeşitli Türk poem kahramanlarının adlarında

⁹ M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921, s. 81.

¹⁰ Aynı eser, s. 60.

¹¹ Aynı eser, s. 213.

¹² Y. İ. Gurlyand, *Stepnoe zakonodatelstvo s dreñneyşih vemen* [= *Kadim devirlerden bu yana bozkır konunculuğu*], İzv. Obşç. Arh., İstorii, Etnografii, Pri imperatorskom Kazanskom Universitete, XX, 1914, s. 55; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, I, 1958, s. 68.

¹³ V. Thomsen, *Turcica*, s. 4.

¹⁴ Georg Nioradze, *Die Schamanismus bei den Sibirischen Völker*, Stuttgart, 1925, s. 76.

rastlanmağa başlamıştır. Daha sonraları, sınırlarını genişleterek yavaş yavaş halk ağızlarına ve çeşitli Türk halkları dil ve edebiyatında yayılmağa başlamıştır.

Bunun ilk örneğini XI. yüzyıl Türk dil ve edebiyat yâdigârlarından biri sayılan Kutadgu Bilig'in, çok dar olan, toponomastik yapısında bulmaktayız. Yazarı bulunan Yusuf Has Hâcib'in, millî Türk geleneklerine bağlılığının bir nişânesi olarak, kahramanlarından birine «*Ay-Toldı*», diğerine ise «*Kün-Toğdı*» antroponimlerini vermesi, şüphesiz çok dikkate değer bir geleneğe dayanmıştır. İlk bakışta bu iki, tam türkçe olan tarihî antroponimi'nin türetilmesinde, bir nebze olsun, Türk folklor geleneğinin tesir ve nüfuz hissesi bulunduğu hissedilir gibi ise de, gerçekte bu iki antroponim, o zamanlarda canlı olarak halk muhayyilesinde yaşayan «*Oğuz Kağan*» efsanesindeki Oğuz Han'ın oğulları olan «*Ay*» ve «*Gün*» den türetilmiştir. Tarihçi Reşidüddin'in ifadesinden de, bu kanaata varmak mümkündür¹⁵. Bâhusus ki, bu fikri kuvvetlendirecek olan unsurlardan biri, Oğuz Kağan'ın annesinin «*Ay-Kağan*» adını taşımasıdır.

Daha sonraları bu ikizleşmiş olan unsur, umum Türk toponomistikasında yalnız başına kullanılmakla kalmamış, ayrıca sıfat ve birleşik kelime haline de getirilmiştir. Fakat bu kullanım tarzı, daha fazla müsbet ve müessir rolleri bulunan Orta-Asya ile Doğu-Türkistan ve kısmen de Türk folklor ve halkiyatındaki kahraman adlarında yer almıştır. Meselâ, Özbeklere ait bir destanda Ürgenç şehri emirlerinden birinin adı «*kün-ğan*» iken, diğerininki «*Ay-ğan*» olmuştur¹⁶. Yine Orta-Asya'ya ait tarihî bir Özbek destanı olan «*Ay-Sulu*» (Özbekçe *Oy-Suluw*)¹⁷ da kahraman adları, bu ikiz adın, birbirini tamamlayan unsur olarak, antroponimide kullanıldığını tevsik etmektedir. Bu destan, yerli halkça, tarihî çağlara doğru götürülerek «*Ay-suluw*» adlı kraliçe ile oğlu «*Kün-batır*» a yakıştırılmaktadır. Özbek folklorunun bu destana, Dârâ devri karakterini ve kokusunu vermek istemesi, ona değer ve ehemmiyet kazandırmaktan başka, diğer bir gayeyi daha gütmektedir. Yine Özbeklere ait «*Güntuğmış*» adlı destan kahramanının antroponimisi, aşağı yukarı tarihî Kutadgu Bilig kahramanının adını hatırlatmakta, belki de yaşatılmaktadır. Nitekim, Noğurlu Türkmenleri arasında Teke'ler tarafından, müsbet ve iyi bir mânâ ifade eden

¹⁵ Reşidüddin, SPb. 1858, s. 5-6 ve 23-26.

¹⁶ H. Vámbéry, *Cagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, s. 96.

¹⁷ A. A. Valitova, *K voprosu o folklornih motivah v poeme «Kutadgu Bilig»* [=Kutadgu Bilig poemindeki folklor motifleri meselesine dair], *Sovetskoe vostokovedenie*, 1958, V, s. 24.

«Gündoğdı» antroponimi, bir saadet sembolü olarak çocuklara verilmektedir¹⁸.

Semantik mânaları 'kahramanlık, aydınlık, kudret, güç' ve emsâli gibi mümtaz vasıflara delâlet eden «ay» ve «güneş», aşağı yukarı, aynı çizgilerle Kırgız halkıyatında da yaşatılmıştır. «Manas» destanının bu adı taşıyan kahramanının, epostaki sicilline bakılırsa, onun da «aydan» ve «güneşten» doğduğu anlaşılmaktadır. Kırgız halkınca, sevgili kahramanlarının böyle bir menşe'e bağlanması, elbette, hiç de tesirsiz kalamamıştır. Sirayet gücü ve yayılımı çeşitli konularda kendisini belirtmiş, Manas'a ve destanına büyük bir şey kazandıramamış ise de, Manas ile Almambet'in arasına nifak sokan «Altınay» adlı güzel esirenin¹⁹ antroponiminde meydana çıkmıştır. Manas versiyonlarında bu güzel cariye hakkındaki rivâyet, nâkillerinin zevkine göre değiştirilmekle beraber, «Ay»ı ve «Güneş»i, umumiyetle halk tarafından, seve seve câriyelere ve esirlere verilen adlardan saymak çok yerinde olur. Nitekim Manas'ın bir versiyonunda, Semetey'in sevgilisi «Altınay» ile adlandırıldığı halde, diğer bir versiyonda yine «ay»lı olarak «Ay-Çürek» ile değiştirilmiştir²⁰. Kahraman rolüne girmiş olan «Altınay»ın gerçek durumu da açık değildir. Bir varyantta o, bizzat Manas'ın karısıdır²¹. Babası ise, birine göre «Avgan-han», diğerine göre ise «Ay-han»dır. Rivayetler ne olursa olsun, destanda «ay»lı bir antroponim yapısı vücûda getirilmiştir. «Aygüzeli» yani «Ay-çürek» in veyahut «Altın-ay» in yanında «Tolgan-ay», «Aykamış» gibi adlar da teşekkül etmiştir.

Biraz yukarıda «Ay-Çürek» in babası olarak destanda yer alma şerefini kazanmış olan «Ay-han» bir nevi Oğuz Han'ın oğlu ile müşterek bir ad taşımaktadır. Antroponim, anlaşılan Orta-Asya halklarında, hâlâ hürmetli kimselere tevcih edilen şeref pâyelerinden biri mahiyetinde olmuştur. Toponomastik bakımdan, hangi şekil ve şartlar altında olursa olsun, umumiyetle epos veyahut destan çeşidi millî kahramanlar, ister erkek, ister kadın olsun, hep lejander karaktere bürünerek «ay» ve «güneş» ile ifade edilmek istenmiştir.

Buna benzer, halkça terennüm edilen Kumuk destanlarının birinde

¹⁸ G. P. Vasilev, *Türkmeni Noğurlı* [= *Noğurlu Türkmenleri*], *Sredneaziatskiy Etnografiçeskiy sbornik*, 1954, s. 191-192.

¹⁹ V. M. Jirmunskiy, *Vvedeniye v izučenie eposa «Manasa»* [= *Manas destanı araştırmasına giriş*], *Kırgızskiy geroiçeskiy epos Manas*, 1961, s. 40, 102. Radloff, *Proben*'inde bu ad yoktur.

²⁰ V. V. Radloff, *Proben*, V. s. 320.

²¹ S. M. Abramzon, *Etnografiçeskie syujeti v epose «Manas»* [= *Manas destanındaki etnografik konular*], *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 1947, s. 150.

kahramana « *Aygazi* » adı verilmiştir²². Bu kahraman, destanda yerli şartlara uygun, fakirleri koruyan, millî hayatı sağlamlamağa çalışan bir tip olarak belirtilmiştir.

Eski totemizm devri Türk kùltler yâdigârları olan « Ay » ve « Gün » Türk toponimisinin bütün dallarında, muayyen bir nisbette yer almakla kalmamış, ayrıca Türk damgalarına da teşmil edilmiştir. Türkmen uruklarından Ali-Alı, Ersâri ve Şıh adlılarında : « *Ay* », « *Aydoğdu* » « *Gün* », « *Gündoğdu* » gibi adlara rastlanmaktadır ki, bunlar Kutadgu Bilig' deki aynı adları taşıyanların birer sembolleri mahiyetinde olmuştur²³. Türkmenler dışında Frunze şehri yöresinde yaşayan Kırgız kabilelerinden birinin adı 'güneşli' mânasında « *Kuntuu* », diğèrinin ise 'aylı' mânasında olmak üzere « *Aytuu* » adını taşımaktadır²⁴. Yine 'güneş'i ifade eden Şark Türkçesinin « *Kuyaş* » ı, İli nehri boyundaki Çağatay'ın yazlık mahalli sayılan yere izafe edilmiştir²⁵. Bu mahal Almalık yöresinde Kuk dağlarının yakınındadır. Angut kabilesi ricalinden birinin adı da « *Ay-Buka* » olmuştur²⁶.

Nihayet her iki kùltün, epik eserlerdeki aldığı geniş ve ehemmiyetli vazifeler yanında, bir de din sahasında yüklenmiş olduğu, dik-kate değer, bir hususiyeti daha vardır. Bu da, eski gelenek ile, her hangi bir dinsizin, dinè davet edilmesi vazifesi, ihtiyar bir pire havale edilmesidir. Manas destanında bu geleneğe karşı sadakat gösterilerek, kâfirin İslâmlığa davet edilmesi vazifesi « *Ay-Koca* » ya havale edilmiştir²⁷. Bu aynı zamanda İslâmî lejandların icâbatından sayılırdı. Zira, toplum hayatının çeşitli sebep ve olayları tesirile türeyen bir sıra kùltlere bağlı adlandırmalar yanında, ayrıca bir de Türk kabile, uruğ ve boylarının örfe dayanan telâkkileri baskısı altında türeyenleri de vardı. Bu kabilden olanları, daha fazla devlet ricalinin etnik bağlarından ve yaşadıkları iç ve dış dünyanın çeşitli dinî ve örfi yapı-

²² S. Ş. Gadjeva, *Kımuksi* [= *Kumuklar*], Narodı Dagestana 1955, s. 148.

²³ S. P. Tolstov, *Perejitki totemizma i dualnoy organizatsii u Turkmen*, 1935, Problemi istorii, nr. 9, 10, s. 70.

²⁴ W. Radloff, *Proben V*, s. 144 ve IV, s. 120 ; Soltu'larda ise « *Ay-tamga* » idi (*Aus Sibirien*, Ahmed Temir tercümesi, s. 145).

²⁵ D. E. Masson, *Tretiy kusok nefritovogo namogilnika Timura*, Epigrafika Vostoka, 1948, II, 67-68.

²⁶ Reşidüddin, I, 1, s. 141 ve II, s. 27.

²⁷ V. M. Jirmunskiy, « *Kitabı Korkut* » *Oğuzskaya epıçeskaya traditsiya* [= *Dede Korkut kitabı ve Oğuzların epik gelenekleri*] Sovetskoe Vostokovedenie, 1958, s. 100. Abramzon, *Etnografiçeskiye syujeti v epose « Manas »*, Sovetskaya etnografiya, 2, 1947, s. 149.

sından doğmakta idi²⁸. Çağının toplum hayat icaplarına sıkı-sıkıya bağlı bulunan Moğol halkları, bu antroponimik yapıyı, geleneğe uygun olarak ihmal etmemişlerdir. Kolayını bularak Türk antroponimlerini kendi dillerine çevirmekle yetinmişlerdir. Şeklen moğolca, mânaca türkçe olan «ay» ve «gün» kültürüne giren antroponimler arasında bulunan «Sarayın-noyan» türkçenin «Ay-beg» inin; «Sara karba» türk. «Ay-toğdı» sının; «Naron-karba» türk. «Kün-doğdı» sının; «Ay-temür» türk. «Ay-demir» inin; «Sara-ğatun» türk. «Ay-ğatun» un ve «Noran-katun» türk. «Kün-ğatun» un sadece tercümesinden başka bir şey değildir²⁹.

Böylece, totemcilik kültürünün bir geleneği olarak Türk halkları eposunda çeşitli şekilleri ile kullanılmış olan «ay» ve «gün» ile ilgili antroponimler, dinle hiç bir ilgisi olmadan da çeşitli Türk boyları arasında, hızını kaybetmeden, gelişme imkânları bulmuştur. Hele zarif bir tabiat unsuru olan bu iki mefhumun; yine zerâfete, inceliğe ve güzelliğe delâlet etmek üzere, Türk toplum hayatı kaidelelerinden olarak, ad olarak câriyelere takılması, dikkatimizi çekmektedir. Türk dil ve kültürünün dertli araştırmacılarından sayılan Kâşgârî Mah-mud'un «Divan» ında, «Ay» adını bir 'köle' adı olarak³⁰ açıklaması, herhalde boş yere sarfedilmiş bir emek sayılmamak gerekmektedir.

Kült, aşağı-yukarı diğer Türk halklarında olduğu gibi Karakalpak'ların hikâye ve rivâyetlerinde de kendisini muhafaza etmiştir. Bu kabilden olarak «Ay-parşa»; «Ay-Senem»; «Gül-ay»; «Ay-Sulu» gibi antroponimler yanında, ayrıca Karkalpakların harp parolası olarak «Ay-şolpan» ı kullandıklarını görmekteyiz³¹. «Ay» lı destan kahramanlarından biri de «Ay-Mökö» dür³². Yakut eposunda buna benzer yüksek ilâh derecesini işgal eden zâtın adı «Yürüng-Aytoyon»³³ olup «ay» kültürü içerisinde mütâlea edilir.

Şimdiye kadar, hülâseten verdiğimiz izahattan da anlaşıldığı üzere «ay» ve «gün» tasavvuru ister eski totemizm, ister eski Türk şaman ve yahut yabancı bir din bakiyesi olsun, kült halinde, Türk manevî kültür sahasında kökleştikten sonra, Türk toponomastik yapısında da, kendine

²⁸ A. Caferoğlu, *Dedem Korkut hikâyelerinin antroponim yapısı*, TDK. Bel-leten, 1959, s. 60.

²⁹ N. Poppe, *Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift*, İzves. Akademii Nauk, 1927, s. 1252-1253.

³⁰ C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig 1928, s. 240; B. Atalay, *Dizin*, s. 831.

³¹ A. Valitova, *aynı eser*, s. 95.

³² W. Radloff, *Aus Sibirien*, I, s. 394 (Ahmet Temir tercümesi).

³³ A. P. Okladnikov, *Sotsialnyy stroy predkov Yakutov* [=Yakutların ec-datlarının sosyal yapısı], Sovetskaya Etnografiya, 2, 1947, s. 116.

lâyık yeri bulmakta gecikmiyecekti. Ne var ki, başlangıçta bu iki unsur, temsil ettikleri tabiat kudretini nisbetinde daha fazla efsanevi ve hayâli kahramanlara ad olarak takıldığı halde, sonraları, bir taraftan saray, bir taraftan da devlet ve halk hayatına uydurulmuşur. Eski Türk geleneği vasfını muhafaza etmekle beraber, «Ay» ve «Gün» en geniş yayılım sahasını Kıpçak ve diğer Türk illerinde bulmuş ve çeşitli kelime kombinezonları sayesinde, zengin bir onomastik silsilesi vücûda getirmiştir. Şöyle ki, yalnız başına, yalnız atroponimide yer alan «Ay» ve «Gün» kelimeleri³⁴, yine semâ alâmetleri olmak üzere «Gündüz», «Aydın» gibi bugün dahi aramızda yaşayan antroponimleri doğurmuştur³⁵.

Orta-Asya hayatında güzel kul ve cariyelere antroponim ve bundan doğma toponim olarak da kullanılan «Ayaz» sözünün, bu kategoriden sayılmakla beraber, iştirak derecesinin ta'yini kanaatimce, oldukça zordur. Kelimenin türeyiş ve iştikaki karanlıktır. Bununla beraber, «Ayaz» Türk halk fikriyatında, güzellik sembolü, ve lejander seviyeye yükselebilecek şahsiyetlere alem olmuştur. Nitekim, Orta-Asya folklorunun hâkim ve nâzım bir kahramanın, daha doğrusu ün salmış bir cariyesinin adı olmuştur³⁶. Aynı ad bir toponim olarak Horezm kâlelerinden birine izafe edilmiştir³⁷. Yine Canibek-Han'ın, bir kulunun adı «Ayaz» olmuş ve zarâfeti sayesinde edebiyatta dahi yer almıştır.³⁸ Gazneli Mahmud'un sevgili bir kulu da bu adı taşıyordu³⁹. Ebü'l-Gâzi Bahadır Han, çok ileri vararak, Türkmenlerden «Eski»lerin ecdadını lejander bir «Ayaz» a bağlamaktadır⁴⁰. Kıpçaklarda bir kuşun adı olarak «Ayaz-Kuş» a rastlanmaktadır⁴¹. Şamanist Türklerde ise «Ayaz-kaan» bir «Ülgen» in adıdır.⁴²

«Ayaz», yahut bazı ağızlarda olduğu gibi «Ayas», Selçuk ve Osmanlı imparatorlukları antroponimisine yabancı olmamıştır. Selçuklardan bir kumandanın⁴³, Osmanlılarda ise bir vezir adı olarak kullanılmıştır⁴⁴.

³⁴ M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. 28.

³⁵ *Aynı eser*.

³⁶ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehozemskej tsivilizatsii*, [=Kadim Harezim medeniyeti izlerinde], s. 22.

³⁷ *Aynı eser*, s. 150-159.

³⁸ Ebü'l-Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (nşr. Kononov) 1958, s. 75.

³⁹ *Aynı yer*, not 173.

⁴⁰ *Aynı yer*, s. 75.

⁴¹ Houtsma, *aynı eser*, s. 34.

⁴² A. İnan, *Şamanizm*, s. 32 ve 128.

⁴³ L. Rasonyi, *Sur quelques catégories de noms de personnes Turc*, *Actes Orientalia*, III, 1953, nr. 3-4, s. 328.

⁴⁴ E. Zambauer, *Manuel de généalogie et de chronologie musulmanes*, Hannover, 1927.

Bununla beraber her iki unsurun, umum Türk toponomastikasında doğurduğu servet, daha fazla «Ay» lı antroponimler lehinde olmak üzere, tarih boyunca geniş gelişme imkânları bulmuştur. Bugün bu kategoriye dahil kullanılanlar dışında, eskidenberi, kullanılagelenleri, başlıca şunlar olmuştur :

«Aybek» kelimesi, şüphesiz «Ay+bek» ten türeme olup geniş yayılım sahası bulmuştur. Kıpçak-Türkleri ülkeleri toponimisindeki önemi⁴⁵ üzerine Mogollara, tercüme yolu ile «*Sarayın-noyon*» hali ile, geçmiştir⁴⁶. Aynı zamanda Cengizliler soyundan Orta-Asya sultanlarından «*Seydak Aybek-han*» ın adı olmuştur⁴⁷. Delhi vesair şehirleri fethetmiş olan ümerâdan «*Aybek*» (Kutbeddin)'in adıdır⁴⁸. Mısırlı bir Türk tarihçisi olan Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî'nin adı olduğu gibi, tanınmış Özbek yazarlarından birinin de adıdır. Toponim olarak ta Kabil-Belğ yolu üzerinde, Hulni ile Kâhmerd arasında ve Kâhmerd nehrinin kenarında bir yer adı olarak kullanıldığını Babür Şah'dan öğreniyoruz⁴⁹.

Ayaba — Abubekirin oğlu ve Kamac'ın torunu Müeyyed'in lâkabıdır⁵⁰.

Ayba — Selçuklulardan Emir Seyfeddin'in Beylerbeyi adı olduğu gibi⁵¹, Kıpçaklar tarafından da kullanılmıştır⁵². Mânası 'Kamer, Emir'dir.

Aybala — فرخ قرغ mânasında olarak Kıpçak sahası antroponimlerindenidir⁵³. Kimin kullandığı tesbit edilememiştir.

Aydoğmuş — Selçuk imparatorluğu kumandanlarından birinin adı⁵⁴ olmuştur. Kıpçaklarda da gelişmiştir⁵⁵. Diğer telâffuz şekli «*Ay-doğmuş*» tur.

45 M. Houtsma, *aynı eser*, s. 57; diğer telâffuzu «Aybik» tir.

46 N. Poppe, *Das mongolische Sprachmaterial*, s. 1252.

47 S. İbragimov, «*Seybani-name*». *Benai kak istoçnik po istorii Kazahstane XV veka*, Trudi Sektora Vostokovedeniya, I, 1959, s. 200.

48 İbni Batuta *seyahatnâmesi*, (trc. Mehmed Şerif), 1340, II, s. 34-35.

49 *Baburnâme*, (trc. Arat), s. 130, 349.

50 M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, 1954, s. 268.

51 Vl. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, 1941, s. 88.

52 M. Houtsma, *aynı eser*, s. 75.

53 *Aynı eser*, s. 30 (metin).

54 Köymen, *aynı eser*, s. 268.

55 Houtsma, 29.

Aydoğdı—Kıpçak ve Osmanlı sahası antroponimilerindedir. Gündüz Bey'in oğlunun adıdır⁵⁶. Ayrıca, Yörüklerde de şahıs adı⁵⁷ olarak kullanılır.

«Ay»lı antroponimler arasında hatırlatılması faydalı olacaklar arasında, İmam-Kuli Han'ın amcası olan «Ay Mehmed Han»⁵⁸ ile Sultan Mahmud Mirzâ'nın dördüncü kızı «Ay Begim» de bulunmaktadır⁵⁹. «Ay»lı toponim olan «*Aylamış*» ise Fergana vilâyetinde bir nehir adıdır.⁶⁰

Oğuz şeflerinden «*Aytak*»⁶¹ ile Horasan'ın mahalli hükümdarlarından biri olan «*Aytekın*»⁶² de aynı antroponimler kategorisine girmektedir. Kıpçak ilinin çeşitli bölgelerinde sivrilmiş şahsiyetler adları bulunan «*Ay-dâmir*»⁶³, «*Ay-dingiz*» «*Ay-bars*»⁶⁴, daha fazla bu saha onomastiğinin malı sayılmaktadır. Hele «*Ay-dingiz*» tamamen yerli ve orijinal bir adlandırma karakterini taşımaktadır. Nitekim, bugünkü Anadolu sahası adlandırmalarda «Ay» ile ilgili olarak vücuda getirilen antroponimler daha fazla tek hece usûlüne uymakla yapılmıştır: Msl. «*Ay-doğan*», «*Ay-dağ*», «*Ay-han*», «*Ay-ten*», «*Ay-tek*», «*Ay-dâmir*» vesâire gibi.

«Ay» a nisbetle, «gün» ile vücuda getirilen adlar oldukça fakir kalmıştır. Buna başlıca sebep, «gün» unsurunun, daha fazla kadın adlandırmasında yer almış olmasıdır. Bununla beraber Kıpçak'lardaki «*Kün-dingiz*»⁶⁵, «*Kün-toğdı*» ve «*Kün-toğmuş*» Anadolu sahasındaki «*Gündoğdu*»⁶⁶, gibi bâzı erkek adlarına da rastlanmaktadır. Bugünkü adlandırmalarımızda dahi, gölgelenmiş bir durumdadır.

⁵⁶ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, 1947, I, s. 29.

⁵⁷ T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı fâtiân*, 1957, s. 104; Baran nehrinin alt tarafında bir mevki adıdır (*Baburnâme*, trc. Arat), 175.

⁵⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* III, 2, 1954, s. 261, not 3.

⁵⁹ Gâzi Zâhirüddin Bâbur, *Vekâyi' - Babur'un hatıratı*, 1946 (trc. Arat), s. 28.

⁶⁰ *Aynı eser*, 568, ve 74.

⁶¹ Köymen, *aynı eser*, s. 469.

⁶² *Aynı eser*, s. 473.

⁶³ «Aydemir» eski Türk antroponimi olup Kalkaşendî'ce de tesbit edilmiştir. (bk. M. Şerâfeddin Yaltkaya, *Türk adları ve Türkmenler*, Ülkü, IX, (1937), nr. 52, s. 301-302.

⁶⁴ Houtsma, *aynı eser*, s. 34.

⁶⁵ *Aynı yer*.

⁶⁶ T. Gökbilgin, *aynı eser*, s. 104.